

*Валерій Степанков*

## ЗРАДА КОРОЛЮ ЧИ ЗАКОННЕ ПРАВО НА ВИСТУП? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького)

Проблема сприйняття соціумом понять «вірності» та «зради» є доволі важливою для розуміння багатьох складних аспектів соціальної поведінки як певних груп населення, так і окремих осіб, мотивів їхніх вчинків, вибору політичних орієнтацій, шкали моральних цінностей тощо. І хоча у працях ряду дослідників – С. Величенка, В. Горобця, М. Грушевського, Я. Качмарчика, Ю. Мицика, С. Плохія, П. Саса, Ф. Сисина, В. Смолія, О. Струкевича, Я. Федорука, Б. Флорі, Т. Хинчевської-Геннель, Т. Чухліба, В. Щербака, Н. Яковенко, Т. Яковлевої й ін. – окремі її аспекти уже висвітлювалися, все ж вона потребує спеціального вивчення.

Відзначаючи важливе значення доробку С. Величенка у дослідженні ментальності окремих соціальних груп українського суспільства першої половини – середини XVII ст., все ж схилиємося до думки, що автор припустився певної схематичності, розглядаючи її виключно крізь призму середньовічних ідей тричастинної теорії суспільства, в світлі якої «король залишався єдиним джерелом влади й справедливості». Зокрема, на його переконання, з 1648 по 1657 рр. «війну треба вважати повстанням за короля...», а козаки, не будучи з формально правової точки зору «представниками ані руського народу, ані церкви», прийшовши «до влади силою зброї», хоча «могли виправдати бунт на захист своїх станових прав», «не мали як пояснити, за яким правом вони володіли тими територіями, де панували де-факто»<sup>1</sup>.

Загалом багато чому слід погодитися з висловленими істориком міркуваннями, однак існували нюанси, ігнорування яких істотно спрощує реальну картину.

Насамперед, як з'ясували П. Сас, Т. Хинчевська-Геннель та Н. Яковенко, із 20-х рр. XVII ст. поняття «руський народ» набуває «термінологічної конкретності, позначаючи мешканців територій, історично пов'язаних з Київським і

---

<sup>1</sup> *Величко С.* Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550–1648 рр. // Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550–1648 рр. (дискусія з канадським істориком). К., 1989. С. 4–10; *його ж.* Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* К., 1992. Т. 1. С. 116–120.

Галицько-Волинським князівствами княжої доби». Інтенсивно формується погляд на український (руський) народ як самодостатню політичну спільноту, чиє існування санкціонується Божим промислом у неперервній тяглоті віри і Церкви (київські святі), легітимізується наявністю власної династичної верстви (князі) та її «старого рицарства – шляхти і козаків»<sup>2</sup>. У ньому для нас важливий аспект визнання козацтва нарівні зі шляхтою невід'ємною складовою нерозривного ланцюга тяглості й легітимізації руського народу. Як з'ясував С. Плохий, Касіян Сакович у «Вірші» на поховання П. К. Сагайдачного спробував представити «як князів, так і козаків-гетьманів, частиною однієї й тієї ж етнонаціональної та етнорелігійної спільноти – Русі»<sup>3</sup>.

Серед інтелігенції, духовенства, шляхти і козацтва утверджується концепція руського народу як «третього народу» Речі Посполитої, рівноправного з польським і литовським. Вони свято вірять у те, що відповідно до люблінських постанов Русь на добровільних і рівноправних засадах об'єдналася «в одне тіло» з Польською Кораною і Великим князівством Литовським. Як зазначалось у наказі православної шляхти своїм послам на сейм 1623 р., «народ наш руський до польського народу прилучився як рівний до рівного, як вільний до вільного»<sup>4</sup>. У зв'язку з чим в уявленні Війська Запорозького польський король зобов'язаний був, відповідно договору, пильнувати права і вольності руського народу, не допускати їх порушення.

У 1620–30-х рр. завершується процес усвідомлення козацтвом себе лицарством (рицарством) – «політичним народом» рівноправним із шляхтою, а відтак легітимізованим виразником і захисником прав і свобод «нашої руської нації», складової якої себе вважало<sup>5</sup>. Сповна поділяю міркування Н. Яковенко, що «на очах мінявся лідер нації: на зміну старій княжій аристократії, що кермувала Руссю від часів Київської держави, козацька старшина в особі

<sup>2</sup> Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К., 1998. С. 57–71; Яковенко Н. М. Розяттий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. 1994. № 10. С. 65–67; її ж. Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 250, 256; її ж. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки) // Паралельний світ... С. 305–307; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodu szlachty Ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985. S. 87–109; Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N. Społeczeństwo-religia-kultura // Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie. Lublin, 2000. S. 132–135.

<sup>3</sup> Плохий С. Від князя до гетьмана. Образ «протектора» в українському православному письменстві (друга половина XVI – перші десятиліття XVII ст.) // Осягнення історії. Зб. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог-Нью-Йорк, 1999. С. 434–435.

<sup>4</sup> Тисяча років української суспільно-політичної думки у дев'яти томах. К., 2001. Кн. 2. Т. II. С. 314–315; Сас П. М. Політична культура... С. 70–74; Яковенко Н. М. Розяттий світ... С. 67; її ж. Топос «з'єднаних народів ...» С. 256; Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N. Op. cit. S. 135–138.

<sup>5</sup> Сас П. М. Політична культура... С. 75–143; Плохий С. Między Rusią a Sarmacją: «unarodowienie» Kozaczyzny ukraińskiej w XVII–XVIII w. // Między sobą... S. 156–157.

Петра Сагайдачного та його наближених зробила перший крок до політичного лідерства»<sup>6</sup>.

У світлі останніх публікацій українських істориків вважаю непереконливим твердження С. Величенка начебто для козацтва не було витворено «міфологічного родоводу, який би з'єднав їх з Рюриковичами-Гедиміновичами», що дозволяло б йому виправдовувати бунт проти короля тим, що він «порушив первісний контракт»<sup>7</sup>. Добиваючись від польської еліти зрівняння своїх рицарських прав із шляхетськими, Військо Запорозьке у червні 1632 р. через послів підняло на сеймі клопотання про надання йому права обирати короля. Щоправда, опоненти їх гостро засудили за те, що вони посміли назватися такими ж «членами Речі Посполитої» як шляхта й «добряче вилаяли» за домагання участі в елекції. Сенатори популярно роз'яснили їм, що козаки є такими ж членами Речі Посполитої як «волосся й нігті для тіла: справді потрібні, але коли надмірно виростають, перше обтяжує голову, друге прикро раниць, обох треба частково втинати»<sup>8</sup>.

Не витримують наукової критики, на мій погляд, і зроблені в останні роки Н. Яковенко спроби зобразити козацтво військовою спільнотою, тотожною воякам-найманцям. З усіма притаманними останнім негативними рисами свавільників, грабіжників і вбивць, байдужих до справ віри й етнічної приналежності населення. Спільнотою, котра спустошувала українські поселення, вирізувала їх мешканців, плюндрувала православні монастирі й церкви тощо<sup>9</sup>. Аналіз виявленого масиву джерел переконливо промовляє про той факт, що козаки, усвідомлюючи себе невід'ємною складовою частиною українського народу, відстоювали не лише свої корпоративні інтереси, але й права і вольності руського народу, на яких, за їх переконаннями, присягали польські королі. Як промовляє серпнева інструкція 1632 р. Війська Запорозького на сейм, козацтво домагалось того, щоб «наша руська нація при своїх правах і свободах, а наше благовірне духовенство при церквах, своїх порядках і добрах, що їм належать, могло вільно відправляти службу Богу...»<sup>10</sup>.

Досить важливим є те, що у системі громадянських цінностей козацтва, як у лицарських людей, безперечно чільне місце посідала повага до короля та

<sup>6</sup> Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. К., 1997. С. 163.

<sup>7</sup> Величенко С. Володарі і козаки... С. 119–120.

<sup>8</sup> Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т. VIII. Ч. 1. С. 142–144, 150–151; Nagielski M. Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648) // Przegląd Wschodni. 1991. T. 1. Z. 4. S. 793; Serczyk W. A. Uniwersalne wzorce w rzeczywistości kozackiej (w poszukiwaniu ukraińskiej państwowości) // Przegląd Wschodni. 1998. T. V. Z. 1. S. 22.

<sup>9</sup> Яковенко Н. М. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. К., 2000. Вип. 3. С. 58–78; *її ж.* Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників // *її ж.* Паралельний світ... С. 192–228; *її ж.* Війна як ремесло, або ще раз про козацькі війни середини XVII століття // Kwartalnik Historyczny. 2002. R. CIX. Nr 3. S. 121–133.

<sup>10</sup> Мицик Ю. А. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. Київ-Черкаси, 1997. Кн. 1. С. 30–33.

його влади. Разом з тим, як на мене, не слід перебільшувати, а тим паче зводити в абсолют, питання міцності вкорінення у його свідомості сприйняття монарха як даного від Бога єдиного джерела влади й носія справедливості. Адже на певному етапі приходиться усвідомлення того важливого факту, що володар Речі Посполитої виступає власне польським, а не руським королем, а відтак у 1630-х рр. зароджується ідея, що вірна служба Війська Запорозького монарху можлива лише за умови принесення ним присяги твердо дотримуватися «прав і вольностей руського народу»<sup>11</sup>.

Дослідники чомусь й донині належним чином не оцінили якісного зламу, що стався у свідомості принаймні частини козаків стосовно їх ставлення до королівської влади. Йдеться про обґрунтування товариством правомірності не лише за певних обставин відмови від її визнання, але і збройного виступу проти неї. Так, у листі до шляхти Київського і Брацлавського воєводств від 30 травня 1632 р. гетьман І. Петрижицький наголошував:

*«При посіданні королем його милістю престолу Польської Корони найперше, щоб заспокоївши в державах старожитну грецьку релігію, ствердив присягою права і вольності російського народу і наші рицарські, знісши ту злочасну унію... Бо коли нині нас інакше має обминути і король його милість повз нашу вимогу, без підтвердження прав і свобод нашого російського народу буде входити на ту державу, щоб нас тоді не вважали за збурювачів Речі Посполитої. Через те, що прав і вольності своїх перестерігаємо, заявляємо, що з тим не хочемо мати жодного собі за пана, як зазначалося – поки прав, свобод і вольності нам і духовним нашим король його милість не ствердить і не присягне. І з тим проголошуємо, що здоров'я і всі статки відклавши, готові померти при наших правах і вольностях (виділено мною – В. С.)»<sup>12</sup>.*

Отже, маємо підстави висловити міркування, що у сприйнятті Війська Запорозького його служба королю розглядалася як певний контракт з обопільними обов'язками; при чому монарх мав присягнути на безумовному виконанні вимог свого контрагента. Інакше козацьке товариство вважало законними як свою відмову служити монарху, так і право захищати свої та «руського народу» права і свободи. А відтак відповідні дії аж ніяк не могли трактуватись як зрада королю.

Упродовж 1630-х рр. у свідомості козацтва викристалізовується намір домогатися від короля визнання прав автономії регіону, де вони проживали й уже сформували власні владні структури. Маємо опосередковані свідчення джерел, що найрадикальніші з-поміж них могли схилитися до думки про доцільність витворення власної держави зі своїм володарем. Так, анонімний автор «Нової пісні про війну козацьку...» стверджував, що керівник повстан-

<sup>11</sup> Сас П. М. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни середини XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба. К., 1996. С. 36–37.

<sup>12</sup> Там само.

ня 1637 р. Павлюк заявляв про намір стати «володарем землі Руської, опанувавши Київ і всю Сіверщину»<sup>13</sup>.

Відомо, що на початку 30-х рр. XVII ст. сейм і новообраний король Владислав IV відхилили вимоги Війська Запорозького й у 1637–1638 рр. відбулося найпотужніше козацьке повстання, підтримане поспільством. В очах частини повстанців король аж ніяк не виступав символом влади і послушенства. За свідченням ксьондза Ш. Окольського, під час наступу 16 грудня 1637 р. під Кумейками «ворог (себто козаки – В. С.)» «гучним криком, богохульством, лихослів'ям, непристойними і лайливими словами ганьбив і ображав шляхту, жовнірів, гетьманів і самого короля»<sup>14</sup>. З другого боку, серед іншої частини козаків започатковується формування міфу про Владислава IV як короля-захисника інтересів не лише Війська Запорозького, але й руського народу, союзника козацтва у боротьбі проти магнатів<sup>15</sup>.

Козацьке повстання 1648 р., очолюване Б. Хмельницьким, яке влітку переросло в українську революцію, шляхта, урядовці, магнати й сановники однозначно і майже одностайно класифікували як зраду, зневагу Речі Посполитій та королю<sup>16</sup>. Ця оцінка стала визначальною у польській історіографії другої половини XVII – першої третини XX ст. У зв'язку з чим важливо з'ясувати бачення змісту цієї події самим Військом Запорозьким.

Аналіз виявлених джерел дає підстави стверджувати, що керівництво повсталих наводило обґрунтовані аргументи на користь вимушеності власного виступу, спрямованого, за їхнім тлумаченням, не проти короля й Речі Посполитої, а проти зловживань магнатів, сановників, шляхти, євреїв-орендарів, полковників і комісара Війська Запорозького, а також за збереження своїх прав і свобод, скасування Ординації 1638 р. Так, у листі від 22 лютого 1648 р. до коронного гетьмана М. Потоцького наголошувалось, що козаки за зброю взялися «не з пихи і не з наміром чинити свавілля, але з великої біди та через кривди... від урядників, євреїв, полковників і старост». При цьому увага акцентувалась і на тому, що названі кривдники не виконували ні його, гетьманських, розпоряджень, ні «наказів і волі» короля<sup>17</sup>. Ці ідеї знайшли подальший розвиток й аргументацію у листах Б. Хмельницького до короля (12 червня), коронного маршалка А. Казановського (12 червня), князя В. Д. Заславського

<sup>13</sup> Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodsi Wazowie. Warszawa, 1972. S. 57.

<sup>14</sup> Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1896. Вып. 2. С. 199.

<sup>15</sup> Флора Б. Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время козацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. 2002. № 2. С. 38–43.

<sup>16</sup> Makowski M. P. Opinia polska wobec kwestii kozackiej w latach 1648–1654: Praca doktorska. Warszawa, 1978. S. 68–80; *Eiusdem*. Wizerunek przeciwnika kształtowany w publicystyce polskiej czasu wojen kozackich 1648–1654 // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Warszawa, 1993. S. 112–115; Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N. Op. cit. S. 139–140.

<sup>17</sup> Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) (далі – ДБХ) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. К., 1961. С. 30–31.

(12 і 14 червня), брацлавського воєводи А. Кисіля (13 червня), а також в інструкції послам від Запорозького Війська до короля (12 червня).

У цих документах, по-перше, засвідчувався той факт, що впродовж останніх десяти років державці й урядовці поводитися з козаками не так, «як годилося б з людьми рицарськими і слугами й. к. м., а ще гірше, аніж зі своїми невільниками» (за даними іншого джерела це обвинувачення звучало так: «нас, людей рицарських, гірше ніж невільників трактують»). В одній з копій наказу козацьким послам до короля міститься фрагмент, який засвідчує, що вони уповноважувалися повідомити Владислава IV про гноблення всього руського народу: «такі з нами чинять окрученства й зловживання, що найостанніший має нас за найпідліших, народ споконвіків вільний, а полякам приязний і корисний». По-друге, Військо Запорозьке слушно докоряло королю, що впродовж останніх п'яти років не отримує заробленої платні. По-третє, домагалось припинення переслідування православного духовенства. По-четверте, оскаржуючи дії урядовців, євреїв-орендарів, старост і полковників, зверталась увага Владислава IV на те, що всі вони порушували його волю («ні на які права, а ні привілеї, що маємо від в. к. м-ті, п. н. м, не зважали, і військові вільності і нас самих в ніщо обернули...») й часто вчиняли козакам прикрощі, щоб дошкулити власне королю – «ми власне думали, що нам завдано таких збитків, щоб зробити прикрість в. к. м-ті, і все казали: “Ось вам і король, та чи ж допоможе вам король, такі-сякі сини”»).

Крім того, у вказаному масиві джерел повсталі козаки наголошували на тому, що воєнні дії розпочали не вони, а М. Потоцький, котрий «не міг бути добрим приятелем в. к. м., п. н. м, і, очевидно, не мав дозволу на ті знущання, які над нами чинив, – і на Запоріжжя напав, і Україну сплюндрував, намагаючись нас і ім'я наше козацьке викоренити або з землі нас вигнати і, чого ми собі зовсім не бажаємо, ласки в. к. м-ті позбавити».

Водночас, підкреслюючи свою рицарськість і визнаючи за собою частину провини («невільний гріх»), керівники повсталих засвідчували безумовну вірність («вірну рицарську службу») королю й прохали у Владислава IV виявити до них «батьківське милосердя», відпустити «нам невільний цей гріх», залишити «при давніх правах і вільностях» й зберегти дозволену ним раніше чисельність реєстру у 12 тис. осіб<sup>18</sup>.

Безперечно, що наведені Військом Запорозьким аргументи й обґрунтування вимушеності свого виступу виглядали переконливо й спростовувати їх ніхто не взявся із представників польської політичної еліти. Мало цього, ряд впливових сановників – великий гетьман М. Потоцький, А. Кисіль, маршалок коронний Адам Казановський й інші – визнавали факт приниження козаків та немилосердного поводження з ними. Наприклад, А. Казановський 20 липня у своїй відомій промові на сеймі зауважив:

<sup>18</sup>Biblioteka Instytutu im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Nr 3564/II. K. 22; ДБХ. С. 33–46.

«А що козаки вдалися до такої ліги з татарами, то за зле їм мати не треба. Вочевидь і до самого пекла вдалися б, аби тільки позбутись такої неволі й гноблення, яких небожата зазнавали. І то на правду досить уже було ординації Речі Посполитої на вгамування їхнього минулого свавілля, коли комісар поляк, полковники поляки, залоги у Запоріжжі з поляків були поставлені»<sup>19</sup>. Невипадковим було також створення королем (мабуть, у лютому 1648 р.) комісії для розгляду козацьких скарг щодо заподіяних товариству кривд.

Дослідження джерел переконає у вагомості ролі в обґрунтуванні козаками законності свого виступу фактору їхніх стосунків з Владиславом IV та його становища у Речі Посполитій в останні роки. Істориками з'ясовано, що під час таємних переговорів з королем у 1646–1647 рр. козакам було обіцяно взамін на підтримку королівських планів війни з Османською імперією скасувати Ординацію 1638 р., збільшити реєстр до 12 тис. тощо. Однак, вочевидь, в умовах гострого протистояння з магнатсько-шляхетською опозицією прямо чи опосередковано король також порушив питання і про його підтримку Військом Запорозьким у випадку відкритого конфлікту з опонентами. А козацька старшина витлумачила дану пропозицію монарха як «добро» на спротив свавіллю королівських урядників, магнатів, шляхти, старост тощо. Таким чином Владислав IV, котрий і до цього у свідомості козацтва виступав захисником прав і свобод Війська Запорозького та руського народу, тепер починає сприйматися ледь не покровителем його виступу. У цьому контексті, мабуть, не слід ігнорувати й зауваги М. Грушевського щодо характеру взаємовідносин короля і козацтва:

«Та ся королівська заохота до збройної самопомочи – тільки оден варіант з тих ріжних оповідань про підбунтованне козаків Володиславом, що ходили широко в українським і польським громадянстві. Кінець кінцем вони мусять мати якусь реальну основу в собі – тому попросту, що без конфлікту з режимом, уставленим ординацією 1638 р., козаки Володиславова поручення однаково не могли сповнити»<sup>20</sup>.

На підтвердження цього маємо свідчення джерел. Так, Б. Хмельницький під час розмови з Мареком Собеським, відповідаючи на його питання – чому Військо Запорозьке виступило проти Речі Посполитої, зазначив, що Військо Запорозьке зазнавало великих утисків, а справедливості добитися не могло, хоча скарг, надісланих Владиславу IV може набратися цілий ящик. І король, «хоч би й хотів вчинити справедливість, ніхто у вас його не слухає. Тому сказав нам вільності здобувати шаблею»<sup>21</sup>. Московському гінцю Г. Климову козацький зверхник оповів, що король надіслав попередньому гетьману грамоту, «щоб самі за віру християнську грецького закону стояли, а він, де, король

<sup>19</sup> *Michalowski J.* Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 119.

<sup>20</sup> *Грушевський М.* Назв. праця. Т. VIII. Ч. II. С. 145.

<sup>21</sup> НБУВ НАНУ. ІР. Ф. I, 4128, арк. 29.

буде їм на ляхів помічник...»<sup>22</sup>. Восени 1648 р. захоплений до полону козак В. Микитинич також стверджував, що король дозволив Б. Хмельницькому «відомстити і вільності свої здобути»<sup>23</sup>.

Слід погодитися з думкою Б. Флорі, що на початковому етапі повстання козаки були впевненими у законності свого виступу й у тому, що їхнім союзником у боротьбі «з ляхами» є сам король<sup>24</sup>. Не випадково серед них поширювалась думка стосовно того, що Владислав IV не помер у Литві, а приїхав до табору Б. Хмельницького і «тільки три намети у нашому Війську: один для Бога і для Війська, другий для короля його милості, до котрого ніхто не ходить, тільки п. Хмельницький, гетьман наш коронний. Третій намет для самого пана гетьмана»<sup>25</sup>. Ю. Мицик звернув увагу на символічність змісту згаданих трьох наметів, звернувшись до змісту Євангелія від Матвея: «І озвався Петро та й сказав до Ісуса: Господи, добре бути тобі тут! Коли хочеш, поставлю отут три шатри: для тебе одно, і для Мойсея, і одне для Іллі»<sup>26</sup>.

Впадає у вічі ще один аспект: гетьман і козаки відзначали негативне значення слабкості королівської влади й однозначно засвідчували намір домагатися її зміцнення, щоб король був «однією головою» й всі його слухали. Це наштовхує на думку, що на цьому етапі повстання вони пов'язували реалізацію своїх вимог з реформуванням політичного устрою Речі Посполитої.

Отже, збройний виступ Війська Запорозького 1648 р. у сприйнятті його учасників виглядав вповні законним, оскільки спрямовувався на захист не лише своїх законних прав і свобод, але й прав і свобод усього руського народу й православної Церкви, наданих їм польськими королями.

<sup>22</sup> Воссоединение Украины с Россией. М., 1953. Т. II. С. 41.

<sup>23</sup> Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 5, спр. Оссолінських № 3882/II, арк. 35 зв.

<sup>24</sup> Флоря Б. Указ. соч. С. 42–44.

<sup>25</sup> ЛНБ. ВР. Ф. 5, спр. Оссолінських № 225/II, арк. 88–88 зв.

<sup>26</sup> Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в opinii повстанців // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі. Львів; Люблін, 1996. С. 38.